

УДК 811.161.2–81'373.611

Інна Демешко
(Кіровоград)

МОРФОНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕВЕРБАТИВІВ ТРЕТЬОГО МОРФОНОЛОГІЧНОГО ТИПУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті з'ясовано морфологічну структуру девербативів третього морфологічного типу в сучасній українській мові, спрогнозовано можливі морфологічні зміни, встановлено морфологічні моделі.

Ключові слова: словотвірна морфологія, девербативи, словотвірне гніздо, морфологічні типи, морфологічні моделі.

The article morphological structure of deverbatives of the third morphological type in modern Ukrainian language is considered in the article. The morphological models are installed, probable morphological changes are predicted.

Key words: word-building morphonology, deverbatives, word-building unit, morphonological types, morphonological models.

На сучасному етапі розвитку дериватології актуальним залишається створення типології словотвору, в основі якої лежить функціональне навантаження твірних основ різних частин мови. Вивчення таких мікросистем дає можливість виявити „дериваційну валентність різних класів твірних слів, їхні словотвірні потенції і зумовленість дериваційної потенції різних класів їхніми формально-семантичними особливостями, способи освоєння семантичних інгредієнтів твірного слова в семантичній структурі похідного у процесах деривації, парадигматику й синтагматику твірних основ, принципи класифікації й опису похідних за ознаками твірних основ” [3, с. 8].

Розширення морфологічної проблематики стає наслідком того, що повнота й адекватність морфологічного опису знаходиться в залежності від результатів аналізу фонологічного і морфологічного ладу мови, а морфологічний опис набуває аналітичного характеру, тому дослідження й опис формальних ознак мовних одиниць з погляду системно-структурної лінгвістики залишається актуальним. Труднощі морфологічного опису пояснюються і тим, що в наукових розвідках зі слов'янської морфології спостерігаються різні морфологічні концепції, наявність різних програм аналізу матеріалу, неоднорідність накопиченого матеріалу, а це ускладнює теоретичне узагальнення отриманих результатів.

У статті з'ясовано морфологічну структуру девербативів першого морфологічного класу (МК-1) третього морфологічного типу (МТ-3) в сучасній українській літературній мові. Досягнення поставленої мети

передбачає розв'язання таких завдань: 1) установити механізми впливу на зовнішній вигляд девербативів; 2) спрогнозувати можливі морфонологічні операції девербативів у субстантивних, ад'єктивних та адвербіальних зонах; 3) визначити динамічні морфонологічні моделі в межах типу.

У дослідженні на основі реєстру дієслів і спільнокореневих слів упорядковано словотвірні гнізда за критеріями, розробленими російськими та українськими мовознавцями. Не викликає сумніву, що словотвірні можливості слів чітко простежуються на тлі словотвірних гнізд, що являють собою словотвірну мікросистему, „що складається зі словотвірних ланцюжків та парадигм, якими охоплюється вся сукупність спільнокореневих слів, ієрархічно впорядкованих відношеннями похідності та мотивованості” [1, с. 169]. Як засвідчує фактичний матеріал, непохідні слова є словотвірно спроможніші, ніж похідні. Так, усі похідні утворені від вершинних дієслів іншомовного походження членовані і належать до одно-, двозонних девербативів, а питомі (нечленовані / членовані) вершинні дієслова переважно непохідні і представлені словотвірними гніздами, до складу яких входять чотиризонні девербативи (субстантивна, вербальна, ад'єктивна, адвербіальна зони), тризонні девербативи (субстантивна, вербальна, ад'єктивна зони). Дієприслівники розглядаємо як віддієслівні прислівники [2, с. 320] і відносимо їх до адвербіальної зони.

Оскільки дієслова багатозначні, тому вони й активніше втягуються в процес словотворення. Так, дієслово *бігти* має 5 значень, словотвірне гніздо (СГ), вершиною якого є дієслово *бігти* (XIV клас), складається із 196 похідних, які нерівномірно розташовані на ступенях деривації: I ступінь – 48, II ступінь – 84, III ступінь – 49, IV ступінь – 14, V ступінь – 1 (приклад словотвірного ланцюга): *бігти* – *з-бігти* – *збіг-а-ти* – *збігати-ся* – *на-збігатися* – *по-назбігатися*). СГ з вершинним дієсловом *бігти* об'єднує 196 похідних, з-поміж яких 16 префіксальних дієслів (*від-бігти*, *до-бігти*, *над-бігти*, *з-бігти* та ін.), 68 суфіксальних іменників (*біж-ак*, *біж-енець*, *біг-отн(а)* та ін.), 3 прикметники (*біг-к(ий)*, *біг-уч(ий)* (прудкий), *біж-уч(ий)* (проточний), *біг-л(ий)* та ін.), 4 прислівники (*біг-ом*, *біг-ма*, *біг-цем*), 1 дієприслівник (*біж-ачі*). Складні слова збільшують третю парадигму СГ (*електр-о-запобіжник*, *запобіжн-о-виконавчий*). Проте аналіз фактичного матеріалу доводить, що складні слова кількісно збільшують першу парадигму СГ (5) (пор., *коньк-о-біж-ець*, *прудко-біж-н(ий)*, *рівно-біж-н(ий)*). СГ, вершиною якого є дієслово *могти* (V клас) має 3 значення, складається із 383 похідних, які нерівномірно розташовані на ступенях деривації: I ступінь – 33, II ступінь – 90, III ступінь – 122, IV ступінь – 77, V ступінь – 40, VI ступінь – 7, VII ступінь – 4. Словотвірне гніздо з вершинним дієсловом *могти* об'єднує 383 похідних, з-поміж яких 90 префіксальних дієслів (*ві-могти*, *пере-могти*, *під-могти*), 181 суфіксальний іменник (*міцн'-ість*, *зміцн'-ін'н(а)*, *можлів-ість*, *змагá-н'н(а)*, 68 прикметників (*мож-лів(ий)*, *міц-н(ий)*, *міцн'-існ(ий)*, *зміцнюва-льн(ий)*, *міцн'-уц(ий)*, *зміцнюва-льн(ий)*, *мож-єбн(ий)* та ін.), 6 дієприкметників (*зміцні-л(ий)*, *зміцн-ен(ий)*, *перемо-*

ж-ен(ий) та ін.), 23 прислівники (*сил-о-міць*, *що-мо́ц-і*, *нев-міч* та ін.), 5 дієприслівників (*мо́ж-учи*, *вимага́ј-учи* та ін.). Складні слова (переважно складні прикметники) збільшують третю (*міцн-о-голо́с(ий)*, *жа́р-о-міцн(ий)*, *ясно-вельмо́жн(ий)*), другу (*мо́жн-о-владн(ий)*) та п'яту парадигми СГ (*деформаці́йн-о-міцнісний*). Таким чином, словотвірна спроможність твірних основ залежить від їхньої семантичної структури (непохідні слова є словотвірно спроможніші, ніж похідні), частиномовної належності твірного, ступеня словотворення.

Дієслова (як твірні основи) відіграють значну роль у творенні суфіксальних, префіксальних похідних і складних слів. Основним словотворчим засобом виступає суфіксація. За допомогою суфіксів утворюються віддієслівні іменники, дієприкметники, дієслова, прислівники, дієприслівники. В. П. Олексенко зазначає, що віддієслівні іменники ґрунтуються на ономасіологічній категорії дієслова, адже процесуальна ознака є суто дієслівною ономасіологічною сутністю [4, с. 208].

Процес деривації уможливають морфонологічні операції, які трансформують твірну основу в похідну. Важливим морфонологічним засобом слугує усічення дієслівної фіналі, консонантні і вокалічні альтернації, зміна наголосу. Зазначені морфонологічні трансформації використовуються здебільшого комплексно. До словотвірних гнізд МК-1 належать СГ, у яких вершинні дієслова нечленовані, а до МТ-3 належать СГ із нечленованими вершинними дієсловами на одиничні морфонеми {г}, {к}, які в позиції палаталізації реалізується альтернантами /ж/, /ч/. Аналіз морфонологічної структури девербативів МТ-3 дав підстави виділити такі комплексні морфонологічні перетворення: 1. Усічення твірної основи паралельно зі зміною акцентної позиції (2 а. п.) (з твірної основи наголос переходить на формант): *бігти* – *біг-у́н*¹ (особа (той, хто може швидко і легко бігти, бігати), *біг-у́н*² (заст. Полюс), *біг-у́н*³ (техн. Спаровані камені для розтирання зерна), *біг-уно́к* (техн. Деталь механізму) (СУМ I, с. 175), *біг-цём*; *тек-у́ч(ий)*. 2. Усічення твірної основи паралельно зі зміною акцентної позиції (3 а. п.) (з твірної основи наголос переходить на флексію): *біг-к(ий)*. 3. Усічення твірної основи паралельно зі зміною акцентної позиції (3 а. п.) (з твірної основи наголос переходить на флексію) та альтернаціями: *міц-н(ий)*, *те-ч-іј(а)*. 4. Усічення твірної основи паралельно з консонантними альтернаціями і зміною акцентної позиції: *мо́ж-учи*; *те́ч-ив(о)*; *те́ч-0(а)*; *обсі́ч-ен(ий)*. 5. Усічення твірної основи паралельно з консонантними і вокалічними альтернаціями: *могті́* – *міч-0*, *мо́ж-н(ий)*, *мі́ж-н(ий)*, *на-маг-а́-ти*, *роз-маг-а́-ти*. 6. Усічення твірної основи паралельно з консонантними альтернаціями та нарощенням суфіксальної морфеми: *бі́ж-енець*. 7. Усічення твірної основи паралельно з нарощенням суфіксальної морфеми: *сі́к-ане́ць*. Адвербіальна зона послуговується суфіксами *-цём*, *-ком*, *-ма*, що вимагають участі морфонологічних операцій консонантних альтернацій, модифікації наголосу: *бі́ж-ко́м*, *біг-цём*.

На всіх ступенях деривації більше суфіксальних утворень, ніж префіксальних. Фактичний матеріал дозволяє твердити, що питомим

дієслівним основам (нечленованим і членованим) і дієслівним основам іншомовного походження (членованим) властива асиметрія морфемної будови. В українській мові не існує дієслів з нульовою словотвірною реалізацією.

Однією із характерних особливостей входження дієслів до словотвірної системи сучасної української літературної мови є вплив їхньої семантики на словотвірні можливості слова. Проблема семантичного нарощення в структурі похідного слова порушувалася Н. Ф. Клименко, В. О. Горпиничем, Т. І. Вендіною, В. В. Грещуком, О. С. Кубряковою, О. К. Безпояско, З. О. Валюх та ін. Для дієслів характерна транспозиція (нова частина мови з новим значенням). Наприклад, це утворення від дієслова *бігти* похідних субстантивної зони на *-ак* (*біж-ák*), *-ун* (*біг-ún*), *-енець* (*біж-енець*), *-н'* (*біж-н'(á)*), *-отн'* (*біг-отн'(á)*), *-унок* (*біг-уно́к*), похідних ад'єктивної зони на *-ов-*, *-к-*, *-л-*, *-уч-*: *біг-ов(ій)*, *біг-к(ій)*, *біг-л(ий)*, *біг-уч(ий)*. Творення девербативів від префіксальних дієслів (на II ступені деривації) є фактом об'єднання в одному словотвірному акті лексичної і синтаксичної деривації, тобто процесом вербалізації і транскатегоризації назв дії до класу іменників.

Фактичний матеріал підтверджує наявність механізмів впливу на зовнішній вигляд девербативів в українській мові: 1) операція усичення дієслівної фінали; 2) консонантні і вокалічні альтернації; 3) нарощення суфіксальної морфемі; 4) модифікація наголосу. Трансформації зазнають переважно кінцеві консонанти кореневих морфем.

Основу МТ-3 становлять три- і чотиризонні нечленовані вершинні дієслова на одиничну морфону {г} і {к}, які в позиції палаталізації реалізуються альтернантами /ж/ і /ч/ (*зберегти* – *зберéжений*, *перемогти* – *перемóжений*). Ці альтернації є диференційними ознаками при творенні девербативів МТ-3 таких регулярних неелементарних морфонологічних моделей: ММ-1: У_о + К//Ї + А_о (1 а. п.): *бігти* – *біж-н(ий)*; ММ-2: У_о + К//Ї + А_с (2 а. п.): *біж-уч(ий)*, *біж-ák*, *біж-ачі*; *мож-лів(ий)*. ММ-3: У_о + К//Ї + А_с (4 а. п.): *мож-éбн(ий)*. ММ-4: У_о + К//Ї + А_ф (3 а. п.): *біж-н'(á)*, *теч-к(ій)*. ММ-5: У_о + К//Ї + А_о (5 а. п.): *мож-учи*, *мож-н(ий)*; *січ-ен'н'(а)*, *січ-ен(ий)*. ММ-6: У_о + К//Ї + V//V + А_о (5 а. п.): *могти* – *міч-0*, *між-н(ий)*. Специфіку морфонологічної структури девербативів МТ-3 визначає морфонологічна операція нарощення форманта, яка взаємодіє з консонантними альтернаціями – ММ-7: У_о + Н_с + А_о (1 а. п.): *біж-ен/ець*.

На II і III ступенях деривації морфонологічна операція усичення зазвичай співдіє з консонантними альтернаціями та зміною наголосу: *вібiгти* – *вiбiж-к(а)* (рослина-тонконіг), *збiгти* – *збiж-н(ий)*; *перемогти* – *перемож-ець*, *зберегти* – *зберéж-ен(ий)*, *приберегти* – *приберéж-ен(ий)*.

Аналіз консонантних морфонологічних альтернацій приголосних при словотворенні в українській мові дає можливість зробити висновок, що консонантні морфонологічні альтернації необхідно описувати для кожного морфонологічного класу приголосних (губних, язикових (передньо-, задньоязикових), фарингальних). Такий методологічний підхід може визначити регулярність і передбачувати вплив форманта на мотиватора,

поведінку приголосних внаслідок сполучуваності з ініціаллю форманта. Морфологічну кваліфікацію СГ визначають: морфологічна структура, морфологічна позиція, морфологічна трансформація і морфологічна модель. СГ з вершинними дієсловами розподілено на морфологічні класи на основі морфологічної трансформації, яка маркує морфологічну структуру дериватів відповідної словотвірної парадигми і визначає морфологічну специфіку кожного класу. Середня глибина СГ аналізованого МК – IV дериваційні кроки.

Установлено, що словотворенню питомих три- і чотиризонних девербативів МТ-3 першого морфологічного класу властиві комплексні морфологічні операції (усічення мотивувальної основи, перехідна палаталізація, зміна акцентної позиції (позиції наголосу), вокалічні альтернації (в кореневій морфемі).

Перспективу подальшого дослідження словотвірної морфології девербативів убачаємо у вивченні комплексних словотвірних одиниць, з'ясуванні морфологічних трансформацій питомих та іншомовних дієслівних основ при творенні віддієслівних, що уможливить опис морфологічної підсистеми сучасної української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакарюк Л. О., Панцьо С. Є., Український словотвір у термінах: словник-довідник / Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо. – Тернопіль: Джура, 2007. – 260 с.
2. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; [за ред. І. Вихованця]. – К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400 с.
3. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / В. В. Грещук. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.
4. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника: монографія [2-е вид., доп. і поліпш.] / В. П. Олексенко. – Херсон: Айлант, 2005. – 336 с.